

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا
سال بیست و چهارم، دوره جدید، شماره ۲۱، پیاپی ۱۱۱، بهار ۱۳۹۳

غزوه‌ی تبوک، حرکتی نظامی یا تدبیری اجتماعی - سیاسی

علیمحمد ولوی^۱

سمیه بخشی‌زاده^۲

تاریخ دریافت: ۹۲/۳/۵

تاریخ تصویب: ۹۲/۱۱/۶

چکیده

غزوه‌ی تبوک در نهمین سال از هجرت پیامبر (ص) و مصادف با زمانی رخ داد که اسلام سراسر جزیره‌العرب را دربرگرفته بود و شبه‌جزیره در حال کسب بزرگ‌ترین تجربه‌ی سیاسی خود بود. در این دوره، مردمی که فهم سیاسی‌شان درحد پذیرش نظام‌های پدرسالارانه بود، در پرتو اسلام به سمت تشکیل امت اسلامی و حکومت متمرکز پیش می‌رفتند و به‌لحاظ اجتماعی دوره‌ای متفاوت را تجربه می‌کردند. در چنین شرایطی و در برخورد با اوضاع جدید، سه جهت‌گیری کلی در جامعه ایجاد شد؛ برخی به پاسداری از سنن گذشته پرداختند، بعضی موافقان منفعت‌طلب و فرصت‌جو در پی تثبیت قدرت و تحکیم جایگاه فردی و قبیله‌ای خود برآمدند و

۱. استاد گروه تاریخ دانشگاه الزهرا. V.am144@yahoo.com

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه الزهرا. bakhshizadehsomaye@gmail.com

گروهی نیز با علاقه‌مندی به دفاع از آموزه‌های دینی، با سنن پیشین مقابله کردند. در این شرایط، یکی از وظایف مهم پیامبر (ص) به عنوان رهبر سیاسی - اجتماعی جامعه، شناسایی و اصلاح این وضعیت بود. ایشان برای این کار به آوردگاه‌هایی برای محک زدن یاران خود نیاز داشتند.

در روایات و اخبار غزوه‌ی تبوک، نشانه‌هایی دیده می‌شود که اصالت نظامی این حرکت را به چالش می‌کشد. آیا هدف پیامبر (ص) از تدارک این غزوه، مقابله با تحرکات نظامی امپراتوری روم بود یا این غزوه را به دنبال اهداف خاص سیاسی - اجتماعی برنامه‌ریزی کرد و هدف از سازماندهی آن، ایجاد فضایی برای شناسایی و شناساندن جریان‌های سیاسی - اجتماعی درون جامعه بود؟

برای پاسخگویی به این سؤالات می‌توانیم حوادث این غزوه را به روش‌های مختلف مورد بررسی قرار دهیم. در این مقاله این موضوع را در سخنان پیامبر و خطبه‌های قطعی‌الصدور از جانب ایشان بررسی کردیم. برای این کار به تحلیل محتوای متن سخنرانی پیامبر (ص) در تبوک پرداختیم و برای اطمینان از درستی استنباطات، این متن را با متن خطبه‌ی ایشان در اعزام نیروی نظامی به مؤته مقایسه کردیم؛ زیرا به لحاظ زمان، مکان و هدف حرکت با هم شباهت‌های زیاد دارند. این مقایسه نشان داد که هدف اصلی پیامبر (ص) از لشگرکشی به تبوک، نظامی نبود؛ بلکه ایشان در این غزوه هدفی کاملاً سیاسی - اجتماعی را دنبال می‌کردند.

واژگان کلیدی: پیامبر (ص)، غزوه‌ی تبوک، سریه‌ی مؤته، تحلیل

محتوا، سخنرانی.

۱. مقدمه

اهداف راهبردی اقدامات مهم رهبران جوامع، به‌ویژه رهبرانی که اهداف ایدئولوژیک دارند، بیشتر از گفتار و سخنان آنان اقتباس می‌شود. پیامبر اکرم (ص) در دو حرکت مهم نظامی در سال‌های پایانی عمر خود، دو سخنرانی مهم ایراد کردند که نشان‌دهنده‌ی هدف‌گذاری و برنامه‌ریزی ایشان است. سریه‌ی مؤته (هشتم ه.ق) و غزوه‌ی تبوک (نهم ه.ق) از دیدگاه زمانی و مکانی با یکدیگر شباهت‌های بسیار دارند. این دو غزوه تقریباً در یک محدوده‌ی زمانی و برای مقابله با هدف مشابهی برنامه‌ریزی شده‌اند. در ابعاد نظامی سریه‌ی مؤته نمی‌توانیم کمترین تردیدی داشته باشیم؛ اما در جریان غزوه‌ی تبوک، با وجود صورت نظامی‌اش، به‌نظر می‌رسد که اهداف و برنامه‌های بنیادی تری نیز پی‌گیری می‌شدند. استنباط اولیه با مطالعه‌ی تاریخ حاصل می‌شود؛ زیرا با وجود ابعاد گسترده‌ی این حرکت نظامی، برخوردی با دشمن انجام نشد. گزارش‌های تاریخی آن را بیشتر شبیه به مانوری نظامی جلوه می‌دهند؛ اما در همین گزارش‌ها جزئیات حرکت نیروهای تحت فرماندهی پیامبر (ص) با ریزینی و دقت خاصی مورد توجه قرار گرفته‌اند. از سوی دیگر، توجه ویژه‌ی قرآن به جنگ تبوک و چشم‌پوشی این کتاب مقدس از اهداف نظامی جنگ و توجه ویژه‌اش به رفتارشناسی اصحاب پیامبر (ص) که در سوره‌ی توبه منعکس شده است، این فرضیه را قوت می‌بخشد که غزوه‌ی تبوک برای رویارویی مستقیم با امپراتوری روم هدف‌گذاری و برنامه‌ریزی نشده بود. در این مقاله گمانه‌هایی را که از رهگذر مطالعه‌ی گرایش قرآنی ماجرا و گزارش‌های تاریخی غزوه حاصل می‌شود، از طریق مقایسه‌ی مواضع پیامبر اکرم (ص) که در گفتار ایشان نیز منعکس است، مورد توجه قرار داده‌ایم.

از آنجا که امروزه با استفاده از روش تحلیل محتوا که برای انواع گوناگون پیام‌های مندرج در آثار ادبی، مقاله‌ها، اسناد رسمی، خطابه‌ها، اعلامیه‌های سیاسی، گزارش‌های اجتماعات، برنامه‌های شنیداری و دیداری و گزارش‌های مصاحبه‌های نیمه‌رهنمودی به‌کار می‌برند، می‌توانیم به اطلاعات مفید پنهان در این منابع دست‌یابیم، هدف از این پژوهش به‌کارگیری روش بسامدسنجی در تحلیل محتوا برای پی‌بردن به معانی پنهان در این دو سخنرانی است تا به هدف پیامبر (ص) از سازماندهی غزوه‌ی تبوک پی‌بریم. طبیعی است

که برای بررسی شواهد بیشتر در ارتباط با این موضوع و بررسی دلیل این کار و نسبت تأثیر پذیری و تأثیر گذاری آن بر جامعه، باید بررسی‌های مستقل انجام شود.

۲. متن سخنرانی پیامبر (ص) در تبوک و جمع سپاهیان عازم مؤته

در بیشتر منابع تاریخی که در بردارنده‌ی شرح زندگانی پیامبر (ص) هستند یا با زندگی ایشان ارتباط دارند، به سربیه‌ی مؤته و غزوه‌ی تبوک نیز اشاره شده است. مهم‌ترین این آثار عبارت‌اند از: *انساب و الاشراف، تاریخ ابن‌خلدون، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، تاریخ خلیفه، تاریخ الأمم و الملوک، تاریخ یعقوبی، السیره النبویه، الطبقات الکبری، فتوح البلدان، الكامل، المغازی و کتاب‌های شرح حال نویسی مانند الإصابه فی تمییز الصحابه، أسد الغابه و الاستیعاب فی معرفه الأصحاب*. در بین این آثار، سخنرانی پیامبر (ص) در تبوک تنها در پنج کتاب *المغازی (واقدی، ۱۴۰۹: ۱۰۱۶/۳)*، *امتاع الاسماع (مقریزی، ۱۴۲۰: ۵۹/۲)*، *بدایه و النهایه (دمشقی، ۱۴۰۷: ۱۳/۵)*، *دلائل النبوه (بیهقی، ۱۴۰۵: ۲۴۱/۵)* و *سبل الهدی (صالحی الشامی، ۱۴۱۴: ۴۵۲/۵)* ذکر شده است و متن سخنرانی ایشان در جمع سپاهیان عازم مؤته نیز در کتاب‌های *المغازی (واقدی، ۱۴۰۹: ۷۵۷/۲)*، *امتاع الاسماع (مقریزی، ۱۴۲۰: ۳۳۸/۱)* و *سبل الهدی (صالحی الشامی، ۱۴۱۴: ۱۴۶/۶)* آمده است. با توجه به سعی منابع برای حفظ اخبار مربوط به پیامبر (ص) و اهمیت سخنرانی‌های ایشان، این بی‌توجهی از سوی منابع تا حدودی حس کنجکاوی هر پژوهشگری را برمی‌انگیزد؛ اما با توجه به اهداف این پژوهش، در اینجا مجالی برای بررسی این موضوع وجود ندارد. متن سخنرانی پیامبر در تبوک و جمع سپاهیان عازم مؤته را از کتاب *المغازی* واقدی گرفته‌ایم؛ زیرا در بین منابعی که متن این سخنرانی‌ها را آورده‌اند این کتاب تنها منبع دسته‌ی اول به شمار می‌رود و منابع دیگر، گزارش خود را از آن گرفته‌اند.

سنت‌های محمد است، و بهترین گفتار ذکر خداوند است، و نیکوترین قصه‌ها قرآن است، و بهترین کارها کار خوش فرجام است، و بدترین کارها بدعت‌ها است، و نیکوترین رهنمودها رهنمود پیامبران و بهترین کشته شدن کشته شدن شهیدان است، کورترین گمراهی‌ها گمراهی بعد از هدایت است، گزیده‌ی کارها کاری است که سودمند باشد، و گزیده‌ی رهنمودها رهنمودی است که از آن پیروی شود، بدترین کوری‌ها کوردلی است، و دست بخشنده بهتر از دست گیرنده است، و آنچه اندک و بسنده باشد بهتر از آن چیزی است که افزون و بیهوده باشد، و بدترین کار پوزش خواهی هنگام فرارسیدن مرگ است، و بدترین پشیمانی‌ها پشیمانی روز قیامت است. بعضی از مردم به جمعه نمی‌آیند مگر از روی بی‌میلی، و برخی از ایشان خدا را به زبان نمی‌آورند مگر با کلمات زشت و ناپسند، و از بدترین خطاها سخن دروغ و زبان دروغ پرداز است، و بهترین غناها بی‌نیازی و غنای نفس است، و بهترین زاد و توشه تقوی است، و سرّ حکمت ترس از خدا است، و بهترین چیزی که به قلب وارد شود یقین است، و شک و دودلی از کفر است، و نوحه و زاری کردن از اعمال جاهلی است، و خیانت از آتش‌زنه‌های جهنم است، مستی پرده‌ای از آتش است، و شعر از ابلیس است، و شراب سرچشمه‌ی گناه است، و زنان دام‌های شیطانند، و جوانی شعبه‌ای از جنون است، بدترین کسب‌ها رباخواری و بدترین وسیله‌ی نان خوردن مال یتیم است. و سعادت‌مند کسی است که از دیگری پند گیرد، و بدبخت کسی است که در شکم مادرش بدبخت باشد، و هریک از شما سرانجام در چهار ذراع زمین می‌رود، و ملاک ارزش کارها سرانجام آن‌ها است، و رباخواری سود دروغ است، آنچه خواهد آمد نزدیک است، دشنام مؤمن کار زشت و کشتن مؤمن کفر و غیبت او از معاصی خداست، حرمت مال مؤمن همچون حرمت خون اوست. هرکس به خدا حکم کند او را تکذیب کرده است، هرکس عفو کند خدا او را عفو می‌کند، و هرکس خشم خود را فرو خورد خداوند او را پناه می‌دهد، و هرکس در مصیبت شکیبیا باشد خداوند به او عفو می‌دهد، و هرکس ریاکار باشد خداوند عیوب او را به گوش همه می‌رساند، و هرکس صبر کند خداوند به او دو برابر پاداش می‌دهد، و هرکس خدا را عصیان کند خدا او را عذاب می‌کند. خدایا مرا و امتم را بیمارز، خدایا مرا و امتم را بیمارز، از خدا برای خود و شما طلب آمرزش می‌کنم (مهدوی دامغانی، ۱۳۶۹: ۷۷۳-۷۷۴).

متن این سخنرانی که در این مقاله براساس روش بسامدسنجی در تحلیل محتوا مورد بررسی قرار می‌گیرد، ۵۵ جمله دارد. این جملات که جامعه‌ی آماری ما را در این تحقیق نشان می‌دهند، براساس اشتراکات محتوایی به نه گروه زیر تقسیم می‌شوند:

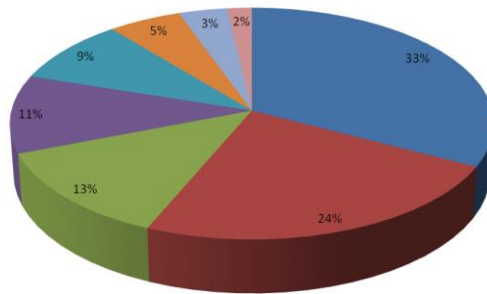
۱. جملاتی که ویژگی‌های ناپسند فردی-اجتماعی را معرفی می‌کنند (۱۸ جمله)؛
۲. جملاتی که ویژگی‌های پسندیده‌ی فردی-اجتماعی را معرفی می‌کنند (۱۳ جمله)؛
۳. جملاتی که به دلیل تفاوت محتوایی با گروه‌های دیگر، در هیچ‌یک از این گروه‌ها جای نمی‌گیرند (۷ جمله)؛
۴. جملاتی که بهترین دین و سنت را معرفی می‌کنند (۶ جمله)؛
۵. جملاتی که تشخیص خوبی و بدی اعمال را نشان می‌دهند (۵ جمله)؛
۶. جملاتی که حاوی طلب آموزش هستند (۳ جمله)؛
۷. جملاتی که رفتار ناپسند برخی از مردم را توصیف می‌کنند (۲ جمله)؛
۸. جملاتی که بی‌ارزش بودن دنیا را بیان می‌کنند (۱ جمله)؛
۹. جملاتی که در مورد جنگ و جهاد هستند (۰).

گروه ۸:	گروه ۷:	گروه ۶:	گروه ۵:	گروه ۴:	گروه ۳:	گروه ۲:	گروه ۱:
جملاهی رایج بسمی ارزش بودن دنیا	توصیف رفتار ناپسند بر کسی از مردم	طلب آموزش برای خود و مردم	تعمین مسئله برای تشخیص خوبی و بدی اعمال	گروه ۵: مورفی بهرترین دهن و سنت	گروه ۳: جملاهی که به دلیل تفاوت محتوایی با دیگر گروه‌ها در هیچ‌یک از این گروه‌ها جای نمی‌گیرد.	گروه ۲: مورفی ویژگی‌های پسندیده فردی - اجتماعی	گروه ۱: مورفی ویژگی‌های ناپسند فردی - اجتماعی
۱- هرکس از شما سرانجام در چهار ذراع زمین می‌رود.	۱- برخی از مردم به جمعه نمی‌آیند مگر از روی بی‌میلی. ۲- برخی از ایشان خدا را به زبان نمی‌آورند مگر با کلمات زشت.	۱- خدا یا سزا انتم را بیارز. ۲- خدا یا سزا انتم را بیارز. ۳- از خدا برای خود و شما طلب آرزوی می‌کنم.	۱- اگر بدی کارها کاری است که سودمند باشد. ۲- مسلاک ارزش کارها سست است. آن‌هاست. ۳- بهترین کارها کار خوش فرجام است. ۴- آنچه اندک و پست باشد بهرتر از آن چیزی است که افزون و بهبود باشد.	۱- برترین سنت‌ها سنت پسندیده (ص) است. ۲- نیک‌ترین و محمود است و محمود پیامبران است. ۳- نیک‌ترین قسمتها قرآن است. ۴- بهترین ادیان دین ابراهیم (ع) است. ۵- ای سردهم، راست‌ترین سخن، سخن کتاب خدا است.	۱- بدبخت کسی است که در شکم مادرش بدبخت باشد. ۲- آنچه خواهد آمد نزدیک است. ۳- بدترین پیشینانی، پیشینانی روز قامت است. ۴- جوانی شعبای از چیرن است. ۵- شعر از ابله‌س است. ۶- بدترین کار بزرگ خواهی هنگام مرگ است. ۷- زنان دام‌های شیطانند.	۱- بهترین و استوارترین پناه کلمه‌ی تقوی و بهیزگاری است. ۲- بهترین کشته شدن، کشته شدن شهیدان است (مهادن‌طلی). ۳- هر کس در مصیبت شکستنا باشد خداوند به او عوض می‌دهد (تکلیاتی بر مصیبت). ۴- هر کس چشم خود را فرو بخورد خداوند او را پناه می‌دهد (فرو خوردن چشم). ۵- بهترین چیزی که به قلب وارد شود یقین است. ۶- دست بختنده بهتر از دست گیرنده است (بختندگی). ۷- سعادتمند کسی است که از دیگران پند گیرد (پند گرفتن از دیگران). ۸- هر کس صبر کند خداوند به او دو برابر پاداش می‌دهد.	۱- کورترین گمراهی گمراهی بعد از هدایت است. ۲- بدترین کوزی‌ها، کوزی‌های مردمی است. ۳- هر کس خدا را عصیان کند خدا او را عذاب می‌کند. (عصیان نسبت به خدا) ۴- بدترین وسیله‌ی تساهل خوردن، خوردن مال یتیم است. ۵- غیبت او (مؤمن) از معاصی خدا است. ۶- بدترین کسبها رباعی است. ۷- رباعی‌های سود دودخ است. ۸- کشتن مؤمن کفر (است). ۹- دشنام مؤمن کار زشت (ی است) ۱۰- شکر و دودلی از کفر است. ۱۱- شراب سرچشمی گناه است (شراب‌خاری). ۱۲- مسی برده‌ای از آتش است (شراب‌خاری).

				<p>۵- گریس‌های رهنمودده‌ها رهنمودی است که از آن پیروی شود.</p>	<p>۶- بهترین گفتار ذکر خداوند است.</p>		<p>۹- حرمت مال مؤمن همچون حرمت خون است.</p> <p>۱۰- هر کس طفو کند خدا او را طفو می‌کند (طفو کردن).</p> <p>۱۱- سر حکمت نرس از خدا است.</p> <p>۱۲- بهترین زاد و تومنه تقوا است.</p> <p>۱۳- بهترین غناها بی‌نیازی و غنای نفس است.</p>	<p>۱۳- نوحه و زاری کردن از اعمال جاهلی است.</p> <p>۱۴- هر کس را کار بانشد خداوند عیب او را به گوش همه می‌رساند (را کاروی).</p> <p>۱۵- بدترین کارها بدعت است (بدعت گذاری).</p> <p>۱۶- حیات از آتش زنده‌های جهنم است.</p> <p>۱۷- از بدترین خطاها سخن دروغ و زبان دروغ‌پردازی است (دروغ‌گرایی).</p> <p>۱۸- هر کس به خدا حکم کند او را تکلیب کرده است (حکم کردن به خدا).</p>
--	--	--	--	--	--	--	---	--

جدول ۱: گروه‌بندی جملات سخنرانی پیامبر (ص) در غزوه‌ی تبوک

- معرفی ویژگی‌های نابیند فردی - اجتماعی
- معرفی ویژگی‌های بسیننده فردی اجتماعی
- جملاتی که به نثل تفاوت محتوای با دیگر گروهها در هج یک از این گروهها جای نیگیرند
- جملاتی در معرفی بهترین دن و سنت
- تعیین مالک برای تشخیص خوبی و بدی اصل
- طلب آموزش برای خود و مردم

شکل ۱: درصد فراوانی هریک از موضوعات مورد تأکید پیامبر (ص) در خطبه‌ی تبوک

۲-۲. سخنرانی پیامبر (ص) در بین سپاهیان عازم مؤته

متن این سخنرانی در کتاب *المغازی* واقدی به شرح زیر است:

حدّثنی ابن ابی سبرة، عن إسحاق بن عبد الله بن أبی طلحة، عن رافع بن إسحاق، عن زید بن أرقم، أنّ رسول الله صَلَّى الله عليه و سلم قال: أوصيكم بتقوى الله و بمن معكم من المسلمین خیرا. أو قال: اغزوا بسم الله فی سبیل الله، فقاتلوا من كفر بالله، لا تغدروا و لا تغلّوا و لا تقتلوا ولیدا، و إذا لقیتم عدوكم من المشركین فادعهم إلى إحدى ثلاث، فأیتهنّ ما أجابوک إليها فاقبل منهم و اكف عنهم، ادعهم إلى الدخول فی الإسلام، فإن فعلوا فاقبل منهم و اكف عنهم، ثم ادعهم إلى التّحوّل من دارهم إلى دار المهاجرین، فإن فعلوا فأخبرهم أنّ لهم ما للمهاجرین، و علیهم ما علی المهاجرین، و إن دخلوا فی الإسلام و اختاروا دارهم، فأخبرهم أنّهم یكونون كأعراب المسلمین، یجری علیهم حکم الله، و لا یكون لهم فی الفیء و لا فی القسمة شیء إلا أن یجاهدوا مع المسلمین، فإن أبوا فاستعن أبوا فادعهم إلى إعطاء الجزیة، فإن فعلوا فاقبل منهم و اكف عنهم، فإن أبوا فاستعن

بالله و قاتلهم، و إن أنت حاصرت أهل حصن أو مدينة فأرادوك أن تستنزلهم على حكم الله فلا تستنزلهم على حكم الله، و لكن أنزلهم على حكمك، فإنك لا تدري أ تصيب حكم الله فيهم أم لا. و إن حاصرت أهل حصن أو مدينة فأرادوك على أن تجعل لهم ذمة الله و ذمة رسوله، فلا تجعل لهم ذمة الله و لا ذمة رسوله، و لكن اجعل لهم ذمتك و ذمة أبيك و ذمة أصحابك، فإنكم إن تخفروا ذمتكم و ذم آباؤكم خير لكم من أن تحفروا ذمة الله و ذمة رسوله.

حدثنی أبو صفوان، عن خالد بن يزيد، قال: خرج النبی صلی الله علیه و سلم مشیعا لأهل مؤتة حتى بلغ ثنیة الوداع، فوقف و وقفوا حوله فقال: اغزوا بسم الله، فقاتلوا عدو الله و عدوکم بالشام، و ستجدون فیها رجالا فی الصوامع معتزلین للناس، فلا تعرضوا لهم، و ستجدون آخرین للشیطان، فی رءوسهم مفاحص فاقلعوها بالسیوف، و لا تقتلن امرأة و لا صغیرا مرضعا و لا کبیرا فانیبا، لا تغرقن نخلا و لا تقطعن شجرا، و لا تهدموا بیئا.

ترجمه‌ی فارسی خطبه:

ابن ابی سبره، از قول اسحاق بن عبدالله بن ابی طلحه، از رافع بن اسحاق، از زید بن ارقم نقل کرد: رسول خدا (ص) خطاب به فرماندهان مؤتة چنین فرمود: به شما وصیت می‌کنم که نسبت به خدا پرهیزگار و نسبت به مسلمانانی که همراه شما نیستند خیراندیش باشید. همچنین فرمود: به نام خدا و در راه او جنگ کنید، با هر کس که خدا را کافر باشد جنگ کنید، در عین حال مکر و فریب به کار مبرید و غل و غش مکنید و کودکان را نکشید، و چون با دشمنان مشرک برخوردید آنها را به یکی از سه چیز دعوت کنید، و هر پیشنهاد را که پذیرفتند قبول کنید و دست از ایشان بدارید، نخست به اسلام دعوتشان کنید، اگر پذیرفتند از ایشان بپذیرید و از جنگ با ایشان دست بدار، دوم اینکه از ایشان بخواه تا از سرزمین خود بروند و هجرت کنند، و اگر پذیرفتند اعلام کن که برای آنها همان حقوقی منظور خواهد شد که برای دیگران، و اگر مسلمان شدند و ترجیح دادند که در سرزمین‌های خود باشند، به آنها خبر بده که حکم ایشان مانند حکم عرب‌های دیگری است که مسلمان شده‌اند. احکام الهی درباره‌ی آنها اجرا خواهد شد، و برای آنها از فیء و غنائم سهمی نخواهد بود، مگر

اینکه همراه مسلمانان در جهاد شرکت کنند. اگر از پذیرفتن این دو مطلب خودداری کردند، آن‌ها را به پرداخت جزیه دعوت کن، و اگر پذیرفتند تو قبول کن و دست از ایشان بردار، و اگر از تمام این پیشنهادها سرپیچی کردند، از خدا یاری بخواه و با آن‌ها کارزار کن، و اگر مردم حصار یا شهری را محاصره کردی و آن‌ها حاضر شدند که در قبال حکم و فرمان خدا تسلیم شوند و گردن به فرمان نهند، آن‌ها را به حکم خدا قول مده، بلکه بگو باید گوش به فرمان تو باشند، که تو نمی‌دانی آنچه می‌کنی حتماً حکم الهی است یا نه. و اگر قومی را محاصره کردی و خواستند که آن‌ها را در ذمه‌ی خدا و رسول خدا قرار دهی نپذیر و بگو ذمه‌ی خودت و پدرت و ذمه‌ی یارانت را بپذیرند، چه اگر شما پیمان و ذمه‌ی خود و پدرانتان را بشکنید بهتر از آن است که پیمان و ذمه‌ی خدا و رسول را بشکنید.

ابوصفوان، از خالدبن یزید برایم نقل کرد: پیامبر (ص) برای بدرقه‌ی سپاه مؤته بیرون آمدند و چون در محل دروازه‌ی وداع رسیدند، توقف فرمودند و سپاهیان هم گرد آن حضرت ایستادند و چنین فرمود: «به نام خدا جهاد کنید! با دشمن خدا، و دشمن خودتان در شام جنگ کنید، در آنجا مردمی را در صومعه‌ها خواهید یافت که از مردم کناره‌گیری کرده‌اند، متعرض ایشان نشوید. البته گروهی دیگر را هم خواهید یافت که شیطان در سر ایشان لانه گرفته است، آن‌ها را با شمشیر ریشه‌کن کنید. هرگز زن و کودک شیرخوار و پیر فرتوت را مکشید، درخت خرما و هیچ‌گونه درختی را ریشه‌کن نکنید و هیچ خانه‌ای را خراب نکنید (مهدوی دامغانی، ۱۳۶۹: ۵۷۷-۵۷۸).

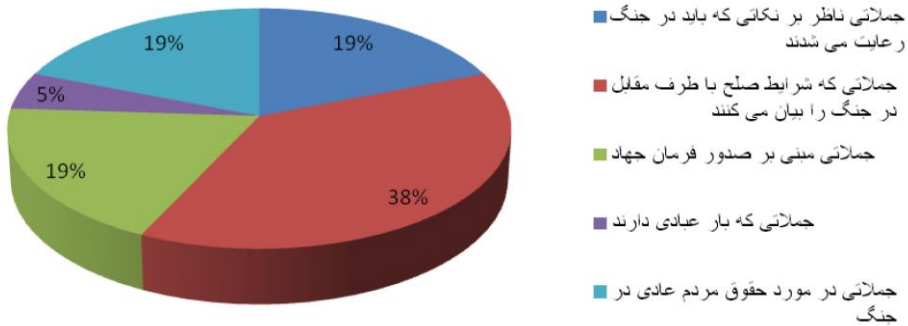
در *المغازی* این سخنرانی از طریق دو راوی نقل شده است. در این تحقیق همه‌ی جملات این دو روایت، جامعه‌ی آماری محسوب می‌شوند. این سخنرانی از ۲۱ جمله تشکیل شده است که از نظر اشتراکات محتوایی به پنج گروه زیر تقسیم می‌شوند:

۱. جملاتی که نکات ضروری در جنگ را معرفی می‌کنند (۴ جمله)؛
۲. جملاتی که شرایط صلح با طرف مقابل در جنگ را بیان می‌کنند (۸ جمله)؛
۳. جملاتی که مبنی بر صدور فرمان جهاد هستند (۴ جمله)؛
۴. جملاتی که بار عبادی دارند (۱ جمله)؛
۵. جملاتی که به حقوق مردم عادی مربوط می‌شوند (۴ جمله).

<p>گروه پنجم: جملات مربوط به حقوق مردم عادی</p>	<p>گروه چهارم: جملات دارای بار عبادی</p>	<p>گروه سوم: جملاتی بنی بر صلح و فرمان جهاد</p>	<p>گروه دوم: جملات بیان کننده شرایط صلح با طرف مقابل در جنگ</p>	<p>گروه اول: جملات شامل نکات ضروری در جنگ</p>
<p>۱- در آنها مردمی در صومعهها خواهند یافت که از مردم کثرت گیری کرده اند، معترض ایشان ننویسد. ۲- هیچ خانه‌ای را خراب نکنید. ۳- کودکان را نکشید. ۴- مرگ زن و کودک شیرخوار و پیر و فرزند را نکشید.</p>	<p>۱- به شما وصیت می‌کنم که نسبت به خدا پر مهرگار (باشید).</p>	<p>۱- به نام خدا و در راه او جنگ کنید. ۲- با هر کسی که خدا را کافر باشد جنگ کنید. ۳- به نام خدا جهاد کنید. ۴- با دشمن خدا و دشمن خودتان در شام جنگ کنید.</p>	<p>۱- چون با دشمنان سرک بر خورید، آنها را به یکی از سه چیز دعوت کنید و هر پیشنهادی را که پذیرفته قبول کنید و دست از ایشان بدارید. ۲- نخست به اسلام دعوتشان کن، اگر پذیرفتند از ایشان پذیر و از جنگ با ایشان دست بدار. ۳- دوم اینکه از ایشان بخواه تا از سرزمین خود بروند و هجرت کنند، و اگر پذیرفتند اعلام کن که برای آنها همان حقوقی منظور خواهد شد که برای دیگران منظور شده است) ۴- اگر مسلمان شدند و ترجیح دادند که در سرزمین‌های خود باشند، به آنها خیر بده که حکم ایشان مانند حکم عرب‌های دیگری است که مسلمان شده‌اند. احکام الهی درباره‌ی آنها اجرا خواهد شد و برای آنها از فیء و غنایم سهمی نخواهد بود، مگر اینکه همراه مسلمانان در جهاد شرکت کنند.</p>	<p>۱- نسبت به مسلمانانی که همراه شما نیستند خیرالدین باشید. ۲- گروهی دیگر را خواهید یافت که شیطان در سر ایشان لان کرده است، آنها را با شمشیر ریشه کن کنید. ۳- درخت‌خوابا و هیچ درختی را ریشه کن نکنید. ۴- مکر و فريب به کار ببرید و غل و غش نکنید.</p>

			<p>۵- اگر از پذیرفتن این دو مطلب خودداری کردند، آنها را به پرداخت جزییه دعوت کن؛ و اگر پذیرفتند تو قبول کن و دست از ایشان بردار.</p> <p>۶- و اگر از تسلیم این پیشنهادها سرپیچی کردند، از خدا یاری بخواه و با آنها کارزار کن.</p> <p>۷- اگر مردم حصار یا شهری را محاصره کردی و آنها حاضر نشدند که در قبال حکم و فرمان خدا تسلیم شوند و گردن به فرمان نهند، آنها را به حکم خدا قول مدهم، بلکه بگو باید گوش به فرمان تو باشی، که تو بنی دانی آنچه می کنی حتماً حکم الهی است یا نه.</p> <p>۸- اگر قومی را محاصره کردی و خواستند که آنها را در ذمّه‌ی خدا و رسول خدا قرار دهی پذیر و بگو ذمّه‌ی خودت و پدرت و ذمّه‌ی یارانت را پذیرند، چه اگر شما ایمان و ذمّه‌ی خود و پدرانان را بشکند بهتر از آن است که ایمان و ذمّه‌ی خدا و رسول را بشکند.</p>	
--	--	--	--	--

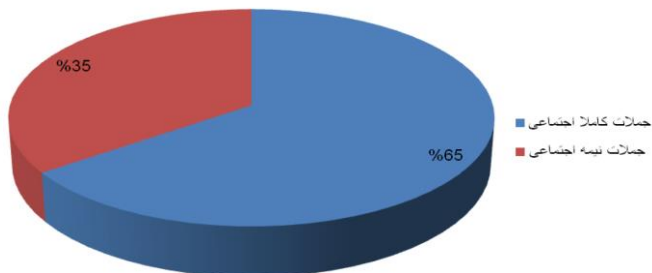
جدول ۲: گروه بندی جملات سخنرانی پیامبر (ص) در سرپه‌ی مؤتّه

شکل ۲: درصد فراوانی هریک از موضوعات مورد تأکید پیامبر (ص) در خطبه‌ی مؤته

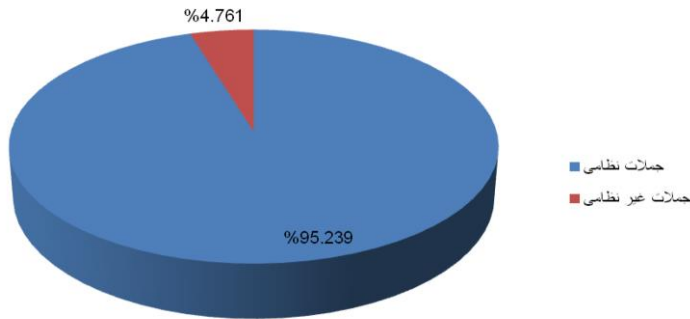
۳. مقایسه‌ی دو سخنرانی

باتوجه به نکات ذکر شده درمورد محتوای سخنرانی پیامبر (ص) در تبوک و گروه‌بندی جملات این سخنرانی و با کمی دقت به بار معنایی پنهان در این گروه‌ها، درمی‌یابیم که جملات گروه‌های اول، دوم و پنجم کاملاً بار اجتماعی دارند؛ به گونه‌ای که می‌توانیم آن‌ها را در گروهی با نام «جملات کاملاً اجتماعی» قرار دهیم. با دقت بیشتر به این گروه‌ها درمی‌یابیم که جملات گروه‌های سه، چهار، شش، هفت و هشت نیز بار اجتماعی دارند و آن‌ها را نیز می‌توانیم در ردیف دوم قرار دهیم و گروه «جملات تقریباً اجتماعی» بنامیم. در این صورت حدوداً ۶۵ درصد محتوای این سخنرانی در گروه جملات کاملاً اجتماعی و ۳۵ درصد در گروه جملات تقریباً اجتماعی جای می‌گیرند.

شکل ۳: نمودار گروه‌بندی جملات سخنرانی پیامبر در تبوک

با در نظر گرفتن بار معنایی پنهان در این گروه‌ها، آن‌ها را می‌توانیم به دو گروه بزرگ‌تر به نام‌های «جملات نظامی» (گروه اول، دوم، سوم و پنجم) و «جملات غیرنظامی» (گروه چهارم) تقسیم کنیم.

شکل ۴: نمودار گروه‌بندی جملات سخنرانی پیامبر در بین سپاهیان عازم مؤته

باتوجه به نمودارهای بالا و دقت در محتوای متن دو سخنرانی درمی‌یابیم که این دو سخنرانی که بنا بر منابع تاریخی، در شرایط نظامی و درمقابل یک دشمن واحد، در فاصله‌ی زمانی کمتر از دو سال ایراد شده‌اند، کاملاً با یکدیگر متفاوت هستند. سخنرانی پیامبر (ص) در بین سپاهیان عازم مؤته یک سخنرانی کاملاً نظامی است و بیش از ۹۵ درصد از جملات ایشان در این سخنرانی جنبه‌ی نظامی دارند؛ اما سخنرانی ایشان در تبوک کاملاً رنگ و بوی اجتماعی دارد و تقریباً همه‌ی جملات این سخنرانی به مسائل اجتماعی مربوط می‌شوند. نکته‌ی جالب توجه در این سخنرانی، عدم توجه به مسائل نظامی و برده نشدن نام طرف مقابل جنگ (سپاهیان روم) است. این تفاوت آشکار در محتوا، می‌تواند گویای تفاوت اساسی بین اهداف این دو عملیات باشد؛ به گونه‌ای که می‌توانیم هدف از سازماندهی سریه‌ی مؤته را رسیدن به یک هدف نظامی بدانیم و هدف از سازماندهی غزوه‌ی تبوک را پی‌گیری یک هدف اجتماعی.

۴. نتیجه گیری

در این تحقیق، بین دو سخنرانی پیامبر (ص) که یکی در غزوه‌ی تبوک و دیگری در میان سپاهیان عازم مؤته ایراد شده‌اند، به روش بسامدسنجی در تحلیل محتوا مقایسه‌ای انجام دادیم که نتیجه‌ی آن به شرح زیر است:

بیش از ۹۵ درصد سخنرانی پیامبر (ص) در بین سپاهیان عازم مؤته محتوای نظامی دارد؛ در حالی که محتوای سخنرانی ایشان در تبوک تقریباً ۱۰۰ درصد اجتماعی است و در آن هیچ ردی از مسائل نظامی دیده نمی‌شود. این موضوع درستی فرضیه‌ی این پژوهش را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد که هدف اصلی غزوه‌ی تبوک، نظامی نبوده است و پیامبر (ص) در این غزوه اهداف اجتماعی را پیگیری می‌کردند.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی‌الکرم. (۱۳۸۵). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر - دار بیروت.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۰۸). *دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر و من عاصرهم من ذوی الشأن الأكبر*. تحقیق خلیل شحاده. ط الثانية. بیروت: دارالفکر.
- ابن سعد. (۱۴۱۰). *الطبقات الكبرى*. تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابن عبدالبر، أبو عمر یوسف بن عبدالله بن محمد. (۱۴۱۲). *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*. تحقیق علی محمد البجاوی. بیروت: دارالجلیل.
- ابن هشام. [بی تا]. *السيرة النبویة*. تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبد الحفیظ شلبی. بیروت: دارالمعرفة.
- أبو عمرو و خلیفة بن خیاط بن أبی هییره اللیثی العصفری الملقب بشباب. (۱۴۱۵). *تاریخ خلیفة بن خیاط*. تحقیق فواز. بیروت: دارالکتب العلمیة.

- اتسلندر، پیتر. (۱۳۷۱). **روش‌های تجربی تحقیق در علوم اجتماعی**. ترجمه‌ی بیژن کاظم‌زاده. تهران: آستان قدس.
- باردن، لورنس. (۱۳۷۴). **تحلیل محتوا**. ترجمه‌ی محمد یمنی دوزی سرخابی و ملیحه آشتیانی. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- بلاذری، أبو الحسن أحمد بن یحیی. (۱۹۸۸). **فتوح البلدان**. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- بلاذری، أحمد بن یحیی بن جابر. (۱۹۵۹). **انساب الأشراف**. تحقیق محمد حمیدالله. مصر: دارالمعارف.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۸۸). **تقدم متن**. تنظیم و ویرایش صالح زارعی. تهران: انجمن علمی دانشجویی الهیات دانشگاه امام صادق (ع).
- ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد. (۱۴۱۳). **تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام**. تحقیق عمر عبدالسلام تدمری. ط الثانية. بیروت: دارالکتب العربی.
- دمشق، أبو الفداء اسماعیل بن عمر بن کثیر. (۱۴۰۷). **البدایة والنهایة**. بیروت: دارالفکر.
- صالحی الشامی، محمد بن یوسف. (۱۴۱۴). **سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد**. تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- طبری، أبو جعفر محمد بن جریر. (۱۳۸۷). **تاریخ الأمم و الملوک**. تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم. ط الثانية. بیروت: دارالتراث.
- عزالدین ابن الأثیر، أبو الحسن علی بن محمد الجزری. (۱۴۰۹). **أسد الغابة فی معرفة الصحابة**. بیروت: دارالفکر.
- عسقلانی، احمد بن علی بن حجر. (۱۴۱۵). **الإصابة فی تمييز الصحابة**. تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- محمد مهر، غلامرضا. (۱۳۸۷). **روش تحلیل محتوا (راهنمای علمی تحقیق)**. تهران: گنجینه‌ی علوم انسانی (دانشنگار).
- مقریزی، تقی‌الدین أحمد بن علی. (۱۴۲۰). **إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال و الأموال و الحفدة و المتاع**. تحقیق محمد عبدالحمید النمیسى. بیروت: دارالکتب العلمیه.

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء / ١٦٩

- واقدی، محمدبن عمر. (١٤٠٩). **المغازی**. تحقیق مارسدن جونس. ط الثالثه. بیروت: مؤسسه الأعلمی.

- یعقوبی، احمدبن أبی یعقوب بن جعفر بن وهب واضح الکاتب العباسی. [بی تا]. **تاریخ الیعقوبی**. بیروت: دار صادر.